

سلام افلا

دانشگاه فردوسی مشهد
دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه کارشناسی ارشد زبان و ادبیات عربی

تضمین نحوی در قرآن کریم و تأثیر آن بر ترجمه

استاد راهنما:

سرکار خانم دکتر مرضیه آباد

استاد مشاور:

آقای دکتر علی نوروزی

دانشجو:

فاطمه عبدی

زمستان ۱۳۹۰

۹۰/۱/۲۱

بسمه تعالی

صور تجلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد

جلسه دفاع از پایان نامه خانم فاطمه عبدی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی در ساعت ۱۰ روز چهارشنبه مورخ ۹۰/۱۲/۲۵ در محل دانشکده ادبیات و علوم انسانی با حضور امضا کنندگان ذیل تشکیل گردید. پس از بررسی های لازم، هیأت داوران پایان نامه نامبرده را با نمره به عدد ۲۰۰۰۰ به حروف بیست و با درجه بجالی مورد تأیید قرار داد / نداد.

عنوان رساله

تضمین نحوی در قرآن کریم و تأثیر آن بر ترجمه

امضا

هیئت داوران

- استاد راهنما: دکتر مرصیه آباد
- استادیار گروه عربی دانشگاه فردوسی مشهد.
- استاد مشاور: دکتر علی نوروزی
- استادیار گروه عربی دانشگاه فردوسی مشهد.
- داور: دکتر حسن عبدالمهی
- دانشیار گروه عربی دانشگاه فردوسی مشهد.
- داور و نماینده تحصیلات تکمیلی: دکتر حسین ناظری
- استادیار گروه عربی دانشگاه فردوسی مشهد.
- مدیر گروه: دکتر حسین ناظری
- استادیار گروه عربی دانشگاه فردوسی مشهد.

تعهد نامه

اینجانب فاطمه عبدی دانشجوی دوره کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد نویسنده پایان نامه «تضمین نحوی در قرآن کریم و تأثیر آن بر ترجمه» تحت راهنمایی خانم دکتر مرضیه آباد متعهد می شوم:

- تحقیقات در این پایان نامه توسط اینجانب انجام شده است و از صحت و اصالت برخوردار است.
- در استفاده از نتایج پژوهشهای محققان دیگر به مرجع مورد استفاده استناد شده است.
- مطالب مندرج در پایان نامه تا کنون توسط خود یا فرد دیگری برای دریافت هیچ نوع مدرک با امتیازی در هیچ جا ارائه نشده است.
- کلیه حقوق معنوی این اثر متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد و مقالات مستخرج با نام « دانشگاه فردوسی مشهد» و یا « Ferdowsi University of Mashhad » به چاپ خواهد رسید.
- حقوق معنوی تمام افرادی که در به دست آمدن نتایج اصلی پایان نامه تأثیرگذار بوده اند در مقالات مستخرج از رساله رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان نامه، در مواردی که از موجود زنده (با بافتهای آنها) استفاده شده است ضوابط و اصول اخلاقی رعایت شده است.
- در کلیه مراحل انجام این پایان نامه، در مواردی که به حوزه اطلاعات شخصی افراد دسترسی یافته یا استفاده شده است، اصل رازداری، ضوابط و اصول اخلاق انسانی رعایت شده است.

تاریخ

امضای دانشجو

مالکیت نتایج و حق نشر

- کلیه حقوق معنوی این اثر و محصولات آن (مقالات مستخرج، کتاب، برنامه های رایانه ای، نرم افزارها و تجهیزات ساخته شده) متعلق به دانشگاه فردوسی مشهد می باشد. این مطلب باید به نحو مقتضی در تولیدات علمی مربوطه ذکر شود.
- استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

السلام علیک یاسیدی یا علی بن موسی الرضا (ع)

تقدیم به پدر و مادر عزیز و مهربانم که از دعای سبزشان
بود که مدتی چند مهمان صاحب کنبه زرد دلهما بودم

مَشْکُر و سپاس خداوندی را سزااست که به قدرت و الاتر و برتر و باعطا و بخشش نعمت‌ها به پدیده‌ها نزدیک تر است اورا می ستایم به خاطر مهربانی‌های فراگیرش.

خدایم را شاکرم که این مرحله از زندگی‌م را در تلاش برای فهم و درک بخشی از کلام نورانش قرار داد و مراد تدوین این تلاش با حظیریاری فرمود و از خطای فکر پیش از از خطای زبان و از خطای سخن پیش از لغزش قلم به او پناه می برم.

از زحمات و راهنمایی‌های دلسوزانه و بی دریغ استاد راهنمای عزیزم، سرکار خانم دکتر آباد، قدر دانی می نمایم و از این که ناچگتگیم را تاب آورده و صبورانه با کلام شیرین و نگاه گرم خود دیده سمودن این مسیر راهنماییم فرمودند و مرا برین منت خویش نمودند، بی نهایت سپاسگزارم.

همچنین از ارشادات استاد مشاور عزیز و بزرگوارم جناب آقای دکتر نوروزی که در تدوین و به سرانجام رساندن این رساله با سعی صدر، زحماتی بیش از آنچه را که باید محفل شدند، بی نهایت قدر دانی و سپاسگزاری می نمایم.

همچنین از کلیه ی اساتید ارجمند «جناب دکتر حسینی، دکتر رجایی، دکتر طالب زاده، دکتر عبد الهی، دکتر عرب، دکتر ناظری و دکتر سیدی» که در این مقطع از تحصیلات مهمان خان علمشان بودم مَشْکُر و قدر دانی نموده و سلامتی و بهروزی روز افزون را برای این عزیزان آرزو دارم.

بسمه تعالی

مشخصات پایان نامه تحصیلی دانشجویان

دانشگاه فردوسی مشهد

عنوان پایان نامه: تضمین نحوی در قرآن کریم و تاثیر آن بر ترجمه

نام نویسنده: فاطمه عبدی

نام استاد(ان) راهنما: سرکار خانم دکتر آباد

نام استاد(ان) مشاور: جناب آقای دکتر نوروزی

رشته تحصیلی: زبان و ادبیات

گروه: عربی

دانشکده: ادبیات و علوم

انسانی

عربی

تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۱۲/۲۴

تاریخ تصویب:

تعداد صفحات: 209

دکتری

کارشناسی ارشد *

چکیده پایان نامه:

رساله حاضر پژوهشی است در مورد اسلوب تضمین نحوی در قرآن کریم و تاثیر آن بر ترجمه؛ تضمین چنان که نحویان می‌گویند: یعنی این که فعلی با معنای فعلی دیگری بیامیزد و از لحاظ تعدیه و لزوم حکم مرادفش را بگیرد و فایده آن بنا به قول ابن هشام در معنی، این است که یک لفظ بردو معنا دلالت می‌کند و این بلاغت تضمین در ایجاز نمایانگر می‌شود. در این پژوهش ابتدا کلیاتی در مورد تضمین ذکر گردیده و سپس اهتمام نگارنده بر آن بوده تا آیات حاوی تضمین آورده شود و آن گاه سعی بر آن بوده است تا به کمک تفاسیر، میزان آگاهی و بهره‌ی مترجمین از این اسلوب در دریای وسیع ترجمه مورد بررسی قرار گیرد، همچنین در این تحقیق، از لحاظ بلاغی به تضمین پرداخته شده و این نتیجه حاصل گردیده که تضمین نوع مستقلی از مجاز بوده و با اصطلاح متداول مجاز نزد بلاغیان، متفاوت است.

کلید واژه:

۱. تضمین نحوی

۲. مجاز

۳. لزوم و تعدی

۴. حروف جر

۵. ترجمه

امضای استاد راهنما:

تاریخ: ۱۳۹۰/۱۲/۲۴

مديريت الدراسات العليا

استناره ملخصه

للمساله باللفه العربيه

لقب الطالب: عدي

الرسم: فاطمة

الاستاذ: السيده الدكتور مرصية آبار

الاستاذ المساعد: السيد الدكتور علي نوردي

كلية الآداب و العلوم الإنسانيه، قسم: اللغة العربيه

فرع: الأدب العربى

مقطع: الماجستير

تاريخ المناقشه: ١٣٩٠/١٢/٢٤

عدد الصفحات: 209

عنوان الرساله: التضمين النهوى فى القرآن الكريم و تأثيره فى الترجمة

المفردات الرئيسيه: التضمين النهوى، اللزوم، التعمى، حروف الجر، الترجمة.

الملخص

هذه الرسالة تدرس اسلوب التضمين النهوى فى القرآن الكريم و تأثيره فى الترجمة، و التضمين - كما وصفه النحاة - هو أن يُشربَ فعلٌ معنى فعلٍ آخر و يُجرى مجراه فى اللزوم و التعدى، و فائدته - كما نصَّ عليه ابن هشام فى المغنى - أن تُؤدَّى كلمةٌ مؤدَّى كلمتين و هذا هو بلاغة التضمين المتمثلة فى الإيجاز . استهللنا دراستنا برسم الملامح العامة و الخطوط العريضة للتضمين ثم سلطنا الأضواء على آيات قرآنية احتوت على التضمين لنحطَّ أخيراً رحالنا فى فناء المترجمين مستفسرين ترجماتهم عن مدى خبرتهم بهذه القضية لدى خوض غمار الترجمة مستثنين بعده من التفاسير، و كذلك تناولنا التضمين من منظور بلاغى و انتهت دراستنا إلى أنه نوع المجاز يختلف عما اصطاح عليه علماء البلاغة.

المفردات الرئيسة: التضمين النهوى، المجاز، اللزوم، التعدى، حروف الجر، الترجمة

توقيع الأستاذ المشرف

فهرست مطالب

.....	مقدمه	۱
فصل اول: کلیات		
.....	تضمین در لغت	۸
.....	تضمین در علم بدیع	۸
.....	تضمین در علم عروض	۱۰
.....	تعریف تضمین از دیدگاه نحویان	۱۱
.....	تضمین در حوزه‌ی نحو	۱۶
.....	تفاوت تقدیر و تضمین	۱۷
.....	اختلاف مکتب بصره و کوفه در مساله تضمین	۱۸
.....	عقیده کوفیان:	۱۹
.....	تضمین بیانی	۲۱
.....	تضمین حقیقت است یا مجاز؟	۲۳
.....	آراء قدما در مورد وقوع مجاز یا حقیقت در تضمین	۲۴
.....	آراء معاصرین در مورد مجاز یا حقیقت بودن تضمین	۲۹
.....	تضمین قیاسی است یا سماعی؟	۳۰
.....	شروط تضمین	۳۵
.....	دیدگاه استاد خضرحسین در مورد شروط تضمین	۳۶
.....	نظر علماء بیان در مورد قیاسی یا سماعی بودن تضمین	۳۸
.....	فایده تضمین	۳۹
.....	ارزش بلاغی تضمین	۴۰
.....	نزع خافض و تضمین	۴۱
.....	اهمیت حروف جرّ در معنای فعل	۴۳
.....	تعدیه‌ی لفظی و حقیقی	۴۴
.....	تفاوت بین تضمین و نزع خافض	۴۵
.....	تقارض	۴۶

فصل دوم: آیات حاوی تضمین

- ۱- فعل متعلّی به نفسه متضمّن فعل متعلّی به حرف جرّ ۵۲
- ۲- فعل متعلّی به نفسه به یک مفعول، متضمّن فعل متعلّی به دو مفعول ۷۷
- ۳- فعل متعلّی به حرف جرّ متضمّن معنای فعل متعلّی به حرف جرّ دیگر ۸۴
- ۴- فعل دو مفعولی متضمّن معنای فعل دو مفعولی دیگری میشود ۹۸
- ۵- فعل لازم متضمّن فعل متعلّی به حرف جرّ ۱۰۰
- ۶- فعل متعلّی به دو مفعول، متضمّن معنای فعل متعلّی به حرف جرّ ۱۱۱
- ۷- فعل یک مفعولی، متضمن معنای فعل دو مفعولی ۱۱۲
- ۸- فعل دو مفعولی متضمن معنای فعل دو مفعولی دیگر ۱۱۴
- ۹- فعل یک مفعولی متضمن معنای فعل دو مفعولی ۱۱۶
- ۱۰- تضمین برای رفع اشکال معنایی و مفهومی ۱۱۷
- ۱۱- فعل دو مفعولی متضمّن معنای فعل یک مفعولی ۱۲۳
- ۱۲- متعلّی به حرف جرّ متضمّن معنای متعلّی به نفسه ۱۲۴

فصل سوم: نمود تضمین در ترجمه‌ی آیات

- سیر ترجمه‌ی قرآن ۱۲۶
- روشهای ترجمه ۱۲۷
- الف) ترجمه‌های تحت الفظی: ۱۲۷
- ب) ترجمه وفادار یا معادل ۱۲۸
- ج) ترجمه معنایی ۱۲۸
- د) ترجمه آزاد و تفسیری ۱۲۹
- نمود تضمین در ترجمه‌ی آیات ۱۳۲
- نتیجه‌گیری ۱۹۵
- یادداشت‌ها ۱۹۷
- کتابنامه ۱۹۹

مقدمه

طرح مسأله

تحقیق حاضر پژوهشی است در مورد تضمین نحوی در قرآن و تأثیر آن بر ترجمه؛ تضمین نحوی عبارتست از این که فعلی متضمن معنای فعل دیگری شود و از لحاظ لزوم و تعدی، حکم مرادفش را بگیرد و از این طریق فعل مذکور (مضمّن فیه) حامل فعل محذوف (مضمّن) می‌شود و یک لفظ بر دو معنا دلالت می‌کند، نحویان به این نوع از تضمین در حوزه‌ی لزوم و تعدی افعال و برخی از اسامی پرداخته‌اند. تضمین نحوی یکی از مهم‌ترین اسالیب زبان عربی است که از سویی به علم نحو و از سویی دیگر به علم بلاغت ارتباط می‌یابد، از آن جهت که در معنای فعل تغییر و تحوّل ایجاد می‌کند و در حوزه‌ی تعدی و لزوم افعال بحث می‌شود، به علم نحو ارتباط می‌یابد و از آن جهت که با ذکر یک لفظ دو معنا لحاظ می‌گردد و این در حوزه‌ی ایجاز وارد می‌شود، به علم بلاغت ارتباط می‌یابد. اهل بیان معتقدند: تضمین از انواع حذف به شمار می‌رود چرا که تضمین از نظر آنان، بر پایه‌ی تقدیر لفظ محذوفی بنا شده است که قرینه‌ی لفظی بر آن دلالت می‌کند اما در حقیقت تضمین نوع مستقل و خاصی از مجاز است که در آن لفظ مذکور (مضمّن فیه) با حفظ معنای اصلی خود، بر معنای فعل

محدوف (مضمَّن) نیز دلالت می‌کند و این همان ایجاز است که غایت علم بلاغت است، لذا غرض از تضمین، توسُّع در معناست.

در این پژوهش به این سوالات پاسخ داده شده است:

- ۱- تضمین نحوی چیست؟
 - ۲- آیا تضمین سماعی است یا قیاسی؟
 - ۳- تضمین در زمره‌ی مجاز می‌گنجد یا حقیقت؟
 - ۴- روش‌های تضمین کدام است؟
 - ۵- اختلاف آراء کوفیان و بصریان در مورد این مقوله در چیست؟
 - ۶- تضمین چه فایده و ارزش بلاغی به همراه دارد؟
 - ۸- اسلوب تضمین چه ارتباطی با اسلوب تقارض دارد؟
 - ۹- تضمین تا چه اندازه در ترجمه‌های قرآن کریم نمود داشته است و آیا مترجمان در به‌کاربردن معادل‌های مناسب برای لفظ مضمَّن موفق بوده‌اند؟
- فرضیه‌های مطرح شده در این تحقیق عبارتند از:
- ۱- از طریق تضمین، یک لفظ در آن واحد دو معنا را القاء می‌کند.
 - ۲- مهمترین فایده تضمین ایجاز است.
 - ۳- تضمین نوعی مجاز مستقل است.
 - ۴- حروف جرّ نقش اساسی را در تضمین به عهده دارند.
 - ۵- تعداد اندکی از مترجمان قرآن کریم در ترجمه‌های خود به معنای تضمینی توجه داشته‌اند.

پیشینه‌ی تحقیق

برای ذکر پیشینه بحث، منابع تحقیق به دو دسته تقسیم می‌شود:

- ۱- کتاب‌های نحوی و همچنین کتاب‌هایی که با موضوعات قرآنی نگاشته شده‌اند که خود به دو دسته تقسیم می‌شوند: الف: برخی از این تالیفات به عنوان موضوعی غیرمستقل به تضمین پرداخته‌اند،

ب: برخی به طور مستقل به آن پرداخته‌اند و و تضمین یکی از موضوعات مطرح شده در این کتاب هاست و شرح آن به قرار زیر است:

الف) برخی از نحویان در تألیفات خود، به عنوان موضوعی غیرمستقل، تضمین نحوی را مطرح کرده‌اند از جمله: ابن هشام در مغنی اللیب بحث کوتاهی را به آن اختصاص داده است همچنین سیوطی در «الاشباه والنظائر»، بطلیوسی در «الاعتصاب»، ابن جنی در «الخصائص»، دسوقی در حاشیه اش بر «مغنی». در کتاب‌هایی چون «مسالك القول» تألیف زعبلاوی، «دور الحرف» از صادق راشد، «النحو الوافی» از عباس حسن و «معانی النحو» از فاضل سامرآبی، موضوع تضمین با شرح بیشتری نسبت به کتب نحوی مذکور آمده است.

اسلوب تضمین نحوی در کتاب‌هایی که در موضوعات قرآنی نگاشته شده است نیز به عنوان موضوعی غیرمستقل، وجود دارد از جمله «البرهان» زرکشی، «الإشارة إلى الإيجاز في انواع المجاز» و «مجاز القرآن» از عزین عبدالسلام، «الاتقان» سیوطی و ...

در اکثر کتاب‌های مذکور روش مؤلفان یکسان است و غالباً به ذکر موارد تکراری و نه چندان متنوع در مورد تضمین پرداخته‌اند. در برخی از این آثار نیز به ندرت شاهد تنوع در پرداختن به موضوع تضمین هستیم از جمله کتاب «من أساليب التعبير القرآنی» تألیف زوبعی که یکی از بحث‌های کتاب خود را به تضمین اختصاص داده و در آن آیه‌های حاوی تضمین را به دو دسته تقسیم کرده است که نگارنده در ذکر تقسیم‌بندی آیات حاوی تضمین در پژوهش حاضر از آن الهام گرفته است.

ب) در دهه‌های اخیر در مورد تضمین نحوی و تاثیر آن بر ترجمه به زبان عربی به طور مستقل چند رساله و کتاب به زبان عربی تألیف شده است که اغلب قابل دسترسی نیست. برخی از این تألیفات که قابل دسترسی است عبارتند از: «التضمین النحوی فی القرآن الکریم» تألیف محمد ندیم فاضل؛ نویسنده در این کتاب، مانند سایر موارد مذکور، ابتدا به تعریف تضمین پرداخته و سپس تعدادی از آیات که حاوی تضمین است را ذکر کرده و به تایید یا عدم تایید تضمین در این آیات پرداخته است.

همچنین مقالاتی به طور پراکنده از «لطفی سید، ابراهیم سامرآبی و ... به زبان عربی وجود دارد که به تضمین به دیدی کلی نگریسته‌اند. چهار مقاله نیز فارسی زبانان در مورد این موضوع نگاشته‌اند که

یکی از جمیل جعفری به زبان عربی است، از دیگر مقالات مقاله‌ی نجفی و همچنین مقاله شفیق آملی است که در سه صفحه نگاشته است و در مجله بینات به چاپ رسیده است در شماره بعدی حسین استاد ولی آن را نقد کرده است. همچنین ایم موضوع در بخشی از رساله‌ی «اسلوب لزوم و تعدی افعال در قرآن کریم» از علی نوروزی نیز آمده است.

به جز مواردی که ذکر شد، از دیگر منابعی که در این پژوهش به آن‌ها مراجعه شد، پایان نامه‌ها و کتاب‌هایی است که در موضوعات دیگر نحوی، نظیر حروف جر و نزع خافض و ... وجود دارد. تفاسیر نیز یکی از مهم‌ترین منابع پژوهش حاضر است، از جمله می‌توان به تفاسیر زیر اشاره کرد: «الکشاف» زمخشری، «المیزان» طباطبائی، «التحریر و التیسیر» از ابن‌عاشور، «بحرالمحیط» ابوحنیان، «الجامع لاحکام القرآن» از قرطبی، «مفاتیح الغیب» فخر رازی، «التبیان» طوسی، «روح المعانی» از آلوسی و همچنین کتاب‌های لغت مانند «لسان العرب» ابن منظور، «المفردات» راغب اصفهانی، «قاموس القرآن» قرشی و ...

ترجمه‌های قرآن کریم، از جمله منابع تحقیق را شامل می‌شود. چنان که ذکر شد، اغلب آثاری که در مورد تضمین نحوی نگاشته شده است، به کلیاتی در مورد تضمین و ذکر شماری از آیاتی که حاوی تضمین هستند به کمک تعداد اندکی از تفاسیر بسنده کرده‌اند. تازگی این پژوهش در آن است که تلاش شده احوال گوناگون علمای قدیم و جدید در مورد تضمین ذکر گردد و ارتباط آن با دیگر قواعد، چون نزع خافض و اسلوب‌های جدیدی چون «تعارض نحوی» بیان شود و برای ذکر آیاتی که حاوی تضمین هستند، تقسیم‌بندی جدیدی صورت گیرد و سپس به کمک چندین تفسیر، احوال گوناگون مفسرین در مورد آیات ذکر گردد و آن‌گاه میزان اقبال مترجمین فارسی قرآن به این اسلوب ارزشمند و تأثیر آن بر ترجمه بررسی شود، امور مذکور در هیچ یک از منابع در دسترس با این روش و نظم و انسجام مشاهده نمی‌شود، ضمن این که هیچ یک به مورد اخیر (میزان اقبال مترجمین به معنای تضمینی الفاظ) نپرداخته‌اند.

این تحقیق در سه فصل تنظیم شده است؛ فصل اول در مورد کلیاتی در مورد تضمین نحوی است، فصل دوم شامل آیات حاوی تضمین است که از کتاب‌های نحوی و برخی از کتاب‌هایی که در زمینه‌ی علوم قرآنی نگاشته شده، استخراج گردیده و به کمک تفاسیر، وجه تضمینی آن شرح داده

شده است؛ برای این امر ابتدا آیه‌ی مورد نظر ذکر شده و سپس با مشخص نمودن لفظی که حاوی تضمین است، به کمک کتاب‌های لغت، وجوه استعمال معمول آن ذکر گردیده است و آنگاه به نقل آراء مفسرین و بعضاً، نحویان در این مورد اقدام شده است؛ این آیات بر اساس تقسیم بندی خاصی دسته بندی شده است و در این تقسیم بندی، لزوم و تعدی افعال مبنا قرار گرفته است، نحوه این تقسیم بندی در ابتدای فصل دوم ذکر شده است و بر اساس آن، آیه‌ها تفکیک گردیده‌اند تا از این طریق دارای نظمی خاص گردد و ساختار اصلی افعال و نمود وجه تضمینی آن بیشتر آشکار گردد. در فصل سوم که فصل پایانی این پژوهش است، میزان توجه مترجمین به این اسلوب مورد بررسی قرار گرفته است؛ در این فصل تلاش نگارنده بر آن بوده است که ابتدا بعد از ذکر هر آیه، ترجمه‌هایی که توجه به تضمین در آن‌ها ملحوظ است، ذکر گردد و سپس وجوه دیگری که در ترجمه‌ها آمده است بیان شود و در پایان نیز نتیجه‌گیری صورت گیرد.

برای اولین بار، نگارنده، این اصطلاح را در کتاب «مغنی اللیب» ابن هشام مشاهده نمود و با مراجعه به تفاسیر و نحوه‌ی پرداختن مفسران به آن، به این موضوع علاقمند گردید و از آن‌جا که آن رادرتبین معنی قرآن مؤثر دید، به عنوان موضوع پژوهش برگزید.

تضمین با وجود این که یکی از مهم‌ترین اسالیب در فهم و تبیین کلام الهی و شرح و تفسیر آیات قرآن کریم به شمار می‌رود کمتر مورد اقبال و توجه واقع شده است لذا بحث در مورد این اسلوب ارزشمند ضروری به نظر می‌رسد؛ اسلوب تضمین بیانگر یکی از جلوه‌های اعجاز قرآن کریم است و عنایت به این پدیده‌ی لغوی بیانگر جنبه‌ی دیگری از ظرفیت‌های زبان عربی است که شناخت و پی بردن به آن، نقش مهمی در فهم و تبیین کلام وحی دارد و مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر است.

مهم‌ترین هدف پژوهش حاضر، بیان ظرفیت زبان عربی، از طریق شناخت اسلوب تضمین است که یکی از اسالیب مهم در تفسیر قرآن کریم است و نیز بیان اهمیت این اسلوب در تبیین و فهم کلام الهی از اهداف این رساله است.

در پایان از راهنمایی‌ها و مساعدت‌های عالمانه و دلسوزانه اساتید بزرگوار و گرامی، بی‌نهایت سپاسگزارم. اگر نقص و کاستی در این پژوهش مشاهده می‌شود، از نقص دانش نگارنده است و هر

جا که نکته‌ی برجسته و عالمانه‌ای مشهود است، اثر علم و دانش و نکته‌سنجی استادان گرانقدرم در آن آشکاراست.

فاطمه‌عبدی

اسفندماه ۱۳۹۰، دانشگاه فردوسی

فصل اول

کلیات

تعریف تضمین

اختلاف مکتب بصره و کوفه در مورد تضمین

تضمین بیانی

حقیقت یا مجاز بودن تضمین

قیاسی یا سماعی بودن تضمین

فایده تضمین

نزع خافض و تضمین

تعدیه لفظی و حقیقی

تقارض

تضمین در لغت

تضمین مصدر باب تفعیل و از ماده «ضَمِنَ» مشتق شده است. در الصحاح آمده است: «ضَمَّنَهُ الشَّيْءُ» یعنی «آن شیء را در آن گنجاند» (جوهری، ۲۱۵۵: ۶/ ۱۹۸۴).

و مصدر باب تفعیل آن به معنای «جای دادن شیئی در شیء دیگر» است. در لسان‌العرب چنین آمده است: «ضَمِنَ الشَّيْءُ كَمَا تُودَعُ الوِعَاءُ... وَ كُلُّ شَيْءٍ جَعَلْتَهُ فِي وِعَاءٍ فَقَدْ ضَمَّنْتَهُ إِيَّاهُ» (ابن منظور، ۱۴۰۵: ۱۳/ ۲۵۷).

واژه‌ی تضمین بر مفاهیم متعددی دلالت می‌کند و در هر یک از علوم عروض، بدیع، نحو و ... معانی متفاوتی دارد لذا قبل از پرداختن به مفهوم خاص آن، به طور اختصار به هر یک از این معانی و مفاهیم می‌پردازیم.

تضمین در علم بدیع

در علم بدیع، علماء در تعریف و جایگاه تضمین، سخن بسیار گفته‌اند و بین تضمین و اقتباس فرق قائل شده‌اند و برای هر یک نیز، قواعد و قوانینی وضع نموده‌اند.

ابن قیّم و تفتازانی در تعریف تضمین چنین می‌گویند: «تضمین یعنی این که شاعر یا نویسنده سخنی مشهور یا غیرمشهور از شعر دیگران را در کلام خود بگنجاند؛ اگر مشهور باشد نیازی نیست تصریح نماید که این کلام از دیگری است (ابن قیّم، ۲۰۰۰: ۱۷۰، تفتازانی، بی تا: ۳۱۰۹).

مانند این بیت از جحظه:

قُمْ فَاسْقِنِيهَا يَا غُلامُ و غَنِّي
 ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ^۱
 (ابن اثیر، ۱۹۹۵: ۳۲۳)

مصرع دوم آن از لبید است و صدر آن این گونه است:

ذَهَبَ الَّذِينَ يُعَاشُ فِي أَكْنَافِهِمْ وَبَقِيَتْ فِي خَلْفِ كَجِدِ الْأَجْرَبِ^۲
 و اگر سخنی که از دیگری می‌گیرد مشهور نباشد، باید تصریح کند که آن را از دیگری گرفته است،
 مانند این قول شاعر: (ابن‌القیم، ۲۰۰۰: ۱۷۰)

مَا عَلَى طِيبِ لِيَالٍ سَلَفَتْ مِنْ لِيَالِي الْوَصْلِ لَوْ عَادَتْ لَنَا^۳
 و در بیت قبل، این گونه به آن تصریح کرده است:
 فَأَنَا مِنْ فَرَطٍ وَجَدِي مُنْشِدٌ بَيْتِ شِعْرِ قَالَهُ مَنْ قَبْلَنَا^۴
 و اقتباس از نظر قزوینی یعنی این که «بخشی از آیات و احادیث را در کلام بگنجانند» (قزوینی،
 ۱۹۷۱: ۴۲۲ - ۴۱۶).

مانند این ابیات از ابی‌القاسم بن حسن کاتبی:

إِنْ كُنْتَ أَزْمَعْتَ عَلَيَّ هَجْرِنَا مِنْ غَيْرِ مَا جُرْمِ «فَصَبْرٌ جَمِيلٌ»^۵
 کاتبی نیمی از مصرع دوم خویش را از این آیه‌ی شریفه اقتباس کرده است:
 ﴿قَالَ بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا فَصَبْرٌ جَمِيلٌ﴾ (یوسف ۱۸/۱۲)

وَإِنْ تَبَدَّلَتْ بِنَاغِيَرِنَا «فَحَسْبُنَا اللَّهُ وَنَعْمَ الْوَكِيلُ»^۶
 مصرع دوم این بیت نیز اقتباس از این آیه‌ی شریفه است:

﴿وَقَالُوا حَسْبُنَا اللَّهُ وَنَعْمَ الْوَكِيلُ﴾ (آل‌عمران ۳/ ۱۷۳)

ابن‌قیم نیز در کتاب «الفوائد»، نوع دیگری از تضمین را متذکر می‌شود که بیان آن خالی از فایده نیست؛ او می‌گوید: «تضمین یعنی این که متکلم سخنی را از دیگری بگیرد و برای تاکید معنایی که در نظر دارد، در کلام خود بگنجاند؛ اگر سخنی که می‌گیرد، زیاد باشد یا بیت شعری باشد، تضمین نامیده می‌شود و اگر کلام کم باشد یا نیمی از بیت شعر باشد «ایداع» نامیده می‌شود، این نوع تضمین را در قرآن نمی‌بینیم به جز آن چه که از قول مخلوقات حکایت می‌شود» (ابن‌قیم، ۲۰۰۰: ۱۶۹ و ۱۶۸).

مانند این آیه‌ی شریفه از قول ملائکه: ﴿قَالُوا أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ وَنَحْنُ نُسَبِّحُ

بِحَمْدِكَ وَتُقَدِّسُ لَكَ﴾ (بقره ۳۰/۲). فرشتگان گفتند: آیا در آن کسی را می‌گماری که در آن فساد انگیزد و خون‌ها بریزد؟

و یا آن چه از قول منافقان حکایت می‌شود، مانند این آیه‌ی شریفه: ﴿قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ﴾

(بقره ۱۱/۲) «می‌گویند: ما خود اصلاح‌گریم». از این نمونه در قرآن بسیار به چشم می‌خورد، همچنین لغات اعجمی (غیرعربی) که در قرآن آمده است نیز «ایداع» به شمار می‌رود، مانند: «القسطاس» که به زبان رومی است به معنی «المیزان» و «فردوس» به معنی «الباستان» و یا کلمات فارسی معرب، مانند: «الابریق»، «الیاقوت»، «المسک» و ... و بسیاری از این کلمات که ثعالبی در فقه اللغه گرد آورده است؛ ولی محققین در مورد آن اختلاف نظر دارند؛ عده‌ای عقیده دارند این کلمات در اصل غیرعربی بوده و عربی شده است و عده‌ای دیگر آن را انکار کرده و با استشهاد به آیه‌ی ﴿وَهَذَا لِسَانٌ عَرَبِيٌّ مُبِينٌ﴾ (نحل ۱۰۳/۱۶) می‌گویند: در قرآن هیچ لفظ غیرعربی وجود ندارد و این الفاظ همه عربی اصلند که با زبان‌های غیرعربی و رومی هماهنگ هستند، همچنین بعضی از آیات و کلماتی که خداوند از تورات و انجیل و دیگر کتب در قرآن به کار برده است نیز از همین نوع می‌باشد لذا در اینجا است که «تضمین» و «ایداع» به هم شباهت می‌یابد (ابن‌القیم، ۲۰۰۰: ۱۶۹).

تضمین در علم عروض

در علم عروض: موقوف المعانی بودن ابیات بر یکدیگر را تضمین می‌گویند؛ یعنی معنای بیت، تنها با بیت بعد از خود عامل می‌گردد. (بدوی طباطبائی، ۱۹۹۷: ۳۵۷) مانند این ابیات از دعبل که بعد از شهادت حضرت امام رضا (ع)، بر ایشان و علویان می‌گريد و عباسیان را مورد هجو قرار می‌دهد:

وَلَيْسَ حَيٌّ مِنَ الْأَحْيَاءِ نَعْلَمُهُ
مِنْ ذِي يَمَانٍ وَمِنْ بَكْرٍ وَمِنْ مُضَرٍّ^۷

إِلَّا وَهَمَّ شُرَكَاءُ فِي دِمَائِهِمْ
كَمَا تَشَارِكُ أَيْسَارُ عَلِيٍّ جُزْرًا^۸

(لوئیس شیخو، ۱۳۸۹: ۳/۷۱)